

ЮРИЙ БЕГУНОВ (Ленинград)

РУСКА КОМПИЛАЦИЯ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV В.
„О БОГУМИЛЪ ПОПЪ“

Големи и многообразни са традициите на българския писател от X в. презвитер Козма в староруската литература. Пренесената в Русия още през епохата на Балканските войни от княз Светослав „Беседа на нововъзвѣвшюю сѧ ересь Богумилу“ намира тук своята втора родина. Това съчинение се е ползувало с голяма популярност в Русия: охотно са го четели и преписвали на север и на юг в страната — в Печенега и Углич, Новгород и Тихвин, Москва и Муром, Нижни Новгород и Чухлома, в славния Киев. Използували са го за разобличение на различни ереси (Георги Грек, Стефан Пермски, новгородските книжовници от Геннадиевия кръг, Йосиф Волоцки и др.), за назидателно четене (миряни, монаси и духовенство) и за запознаване с учението на богомилите („стригольники“ и „жидовствующие“). Немалко откъси и извлечения от съчиненията на презвитер Козма са били включвани в състава на поучителните сборници — Измарагд, Златна верига, кормчия, пролог, чети-миней. Измежду тях нашето внимание привлича неголямата статия, озаглавена „О Богумилъ попъ“.

Още много преди да излезе на бял свят първото издание на текста на Беседата на презвитер Козма, руските читатели са могли да се запознаят с посочената по-горе статия, издадена от К. Ф. Калайдович.¹ Дълго време тя е била считана самостоятелно известие на богомилството², докато М. И. Соколов не покаже, че „Правила руского перевода“ или „О Богумилъ попъ“ е компилация, съставена от различни места на Беседата на презвитер Козма.³

За втори път статията „О Богумилъ“ издава според друг препис И. И. Срезневски.⁴ Забелязвало се е известно различие между двете издания. Обаче никой от изследователите, в това число и М. Г. Попруженко, не са се опитвали да изяснят историята на текста на статията „О Богумилъ попъ“ в състава на староруските кормчии и да определят точното ѝ

¹ К. Ф. Калайдович, *Иоанн Екзарх Болгарский*, М., 1824, с. 100—101 (по ръкопис на ГБЛ, сборка на Н. П. Румянцев, № 238, кормчия от 1620 г., л. 605 об.).

² F. Rački, *Bogomili i Patareni*, *RJZU*, knj. X, Zagreb, 1870, s. 259.

³ М. И. Соколов, *Материалы и заметки по старинной славянской литературе*, вып. I, М., 1888, с. 117—118.

⁴ И. И. Срезневский, *Обозрение древнерусских списков Коричней книги*. СПб., 1897, с. 38 (по ръкопис на ГПБ, сборка на Соловецкия манастир, № 1056, кормчия от 90-те години на XV в., л. 356—356 об.).

отношение към Беседата на презвитер Козма. Разпространено е било мнението, че статията „О Богумилъ попъ“ се е появила в Русия доста рано — в XI—XII в.⁵

До този момент са известни около 40 преписа на статията „О Богумилъ попъ“ в състава на кормчиите от XV—XVII в. Интересно е обаче, че тази статия се съдържа само в определени по състав кормчии.

1. В кормчиите с Мерило Праведния, втора редакция, които представят нататъшна еволюция на текста на Новгородско-Софийската кормчия от 1280 г.⁶ Според класификацията на В. П. Любимов този тип кормчии съдържа пространната Руска правда от Розенкапфовия (Чудовски! — според М. Н. Тихомиров) и Терапонтиевия вид.⁷ Време възникването на този тип кормчии М. Н. Тихомиров отнася към първата половина или дори към началото на XIV в. (при великия московски княз Иван Данилович Калита); а време възникването на кормчиите, които съдържат Розенкапфовия вид на Руската правда — към 70-те години на XIV в. (при суздальския и туруския архиепископ Дионисий и великия княз Дмитрий Константинович).⁸

2. Среща се и в кормчиите, които представляват преправка на текста на Новгородско-Софийската кормчия от 1280 г.⁹ Според класификацията на В. П. Любимов този тип кормчии съдържа пространната Руска правда, Мясников вид.¹⁰ Времето, когато е възникнал този тип кормчии, М. Н. Тихомиров отнася към края на XIV в. (при митрополит Киприян).¹¹ Преписите в Руската правда, Розенкапфов и Терапонтиев вид, дават изобщо един и същ текст на статията „О Богумилъ попъ“ с изключение на един Розенкапфов списък от края на XV в. В последния тази статия се намира на самия край на кормчиата — след „Слова 165 отец и обидяци црквы святыя“, като глава 121 и в съкратената редакция.¹² В по-

⁵ Б. Ангелов, Съществувал ли е поп Богомил?, *Литературна мисъл*, II, 1958, кн. 6, с. 125; Б. Примов, Поп Богомил и богомилското движение, *Исторически преглед*, XIV, 1958, кн. 6, с. 98.

⁶ М. Н. Тихомиров, *Исследование о Русской Правде*, Происхождение текстов. М.—Л., 1941, с. 107—127; I. Žižek, *Koždaja kniga, Studies the chief code of Russian canon law*, Roma, 1964, p. p. 130—131.

⁷ *Правда Русская*, т. I. Тексты. Под ред. академика Б. Д. Грекова, М.—Л., 1940, с. 48—51, 56—58, 201—263; М. Н. Тихомиров, *Исследование о Русской Правде*, с. 107—128.

⁸ М. Н. Тихомиров, *Исследование о Русской Правде*, с. 119—123.

⁹ Там, 128—138.

¹⁰ *Правда Русская*, т. I, с. 48—49, 56, 179—185.

¹¹ М. Н. Тихомиров, там, с. 128, 138.

¹² „О Богумилъ попъ, иже блаженнаше о крестъ Христовъ. В лѣта благочестиваго царя Петра въ земли Българстѣи бысть попъ именемъ Богмилъ, а поистиннѣ речеи богъ-не-милъ, иже о крестъ господни сице глаголетъ: како съ емж кланати жидове во на нем сына Божіа распаша и сице глаголетъ аще бы кто царева сына убилъ дрвѣмъ, может ли древо то любимо быти царю. Мнѣше во окаяннии не по своей воли распата господа, ни за спасеніе чловѣчьско, но по нжди, и не разжме глаголаннѣхъ апостолѣмъ Павломъ мнѣ рече да не бждетъ хвалитиса, тѣкмо о крестъ господа нашего Ісусъ Христа.“

вечето кормчии от този вид статията „О Богумилъ попъ“ се помества като 89 или 90 глава — след Панария на Епифаний Кипърски и пред Устава на княз Владимир.

В списъците на Руската правда, Мясников вид, тази статия носи заглавието „О Богумилъ“ (пропуснато е „попъ“). В сравнение с текста на същата тази статия в кормчията с Мерило Праведния, втора редакция, тя съдържа редица разночетения, като например:

Статия „О Богумилъ“

„Аще кто убилъ царева сына
древомъ можетъ ли древо мно
быти царю?“

... мнить оканнй понужн...“

... а е -е праксъ апостол...“

... спроста рещи...“

Статия „О Богумилъ попъ“

„Аще кто убѣетъ царева сына
древомъ можетъ ли то древо
любо быти царю?“

... мннтъ оканнй с е й по
нужн...“

... патое праксъ апостолъ...“

... н спроста рещи...“

Сравнението на тези два текста показва, че текстът на статията „О Богумилъ“ зависи от текста на статията „О Богумилъ попъ“, който в основата си е по-първоначален и е запазил немалко думи и изрази от оригиналния текст на Беседата на презвитер Козма. Очевидно в кормчията с Руската правда, Мясников вид, статията „О Богумилъ“ е била внесена вече от кормчията с Мерило Праведния, втора редакция (с изменения на един от късните етапи, тъй като тази статия липсва в ранния Толстоев I препис, който има южнославянски особености и възлиза към текст, близък до текста на недошлия до нас Киририанов оригинал на кормчиите от този вид).¹³ Поради това статията „О Богумилъ“ е налице в останалите, новгородски по произход, преписи на кормчиите от този вид — Мясников¹⁴, Чудовски¹⁵, Соловецки¹⁶, Тихонравов¹⁷, Барсов¹⁸. В повечето случаи тя се намира след „Толкования божественной литургии“ и пред „Чин над обращающими от сорочин“.

Любопитно е, че същият този текст на статията „О Богумилъ“ и със същите тези особености, каквито има и в преписа на кормчията с Руската правда, Мясников вид, се чете в Соловецката кормчия от края на XV в. под № 1056 като глава 49¹⁹. Освен това в текста на Соловецкия препис се съдържат още ред индивидуални особености — например изопачавания като тези: „творнлъ“ вместо „сотворн“, „нхсть съспаго

¹³ ГПБ, Q П 49, края на XIV — началото на XV в. Срв.: М. Н. Тихомиров, Исследование о Русской Правде, с. 128—132.

¹⁴ ГПБ, F П 119, края на XIV — началото на XV в., л. 158—158 об.

¹⁵ ГИМ, Чудовска сбирка, № 169, края на XV в., л. 188—188 об.

¹⁶ ГПБ, сбирка на Соловецкия манастир, № 858, 1493 г., л. 252 об. — 253.

¹⁷ ГБЛ, сбирка на Н. С. Тихонравов, № 332, началото на XVI в., л. 245—245 об.

¹⁸ ГИМ, сбирка на Е. В. Барсов, № 155, края на XV в., л. 181 об. — 182.

¹⁹ ГПБ, сбирка на Соловецкия манастир, № 1056, л. 356—356 об.

просвѣтнаѣ“ вм. „нѣсть Хрстоо“ : сѣпа просвѣтнаѣ, „прнча то суть“ вм. „прнча то суть“, „написаномъ в пустынн“ вм. „напитаномъ в пустынн“, Соловецката кормчия от 1056 г. се отнася към типа на Ефремовските кормчии. По мнението на известния историк на каноническото право А. С. Павлов Соловецката кормчия е най-пълно копие на протографа на Ефремовата или Българската кормчия от втората половина на XII в.: в Ефремовата кормчия поради изгубване на листове отсъствува цялата втора част на тази кормчия с руските статии.²⁰

Обаче статията „О Богумилѣ“ заедно с редица други руски статии (гл. 34—39, 49, 55, 57) в Соловецката кормчия — с Устава на княз Владимир, с правилата на новгородския архиепископ Илия, на митрополит Йоан II, с каноническите отговори на новгородския епископ Нифонт на въпросите на Кирик, с постановленията на събора от 1274 г. и др. — ги няма не само в основния Ефремов препис (ГИМ, синодална сбирка, 148/227, XI—XII в.), но и в другите кормчии от същия тип, например в Троицкия (ГБЛ, сбирка на Троице-Сергиевската лавра, № 207), Уваровия (ГИМ, сбирка на А. С. Уварова, № 214), Толстоевия (ГПБ, сбирка ръкописи F II, 250) препис. Не говори ли това, че статията „О Богумилѣ“ заедно с ред други руски статии е била добавена в Соловецкия списък от по-късно съставена кормчия, например от кормчията, където е била Руската правда, Мясников вид?

Нашите наблюдения над историята на текста на кормчиите, които съдържат статията „О Богумилѣ попѣ“, потвърждават това предположение. Така например статиите на Соловецката кормчия № 1056, намиращи се на л. 316 об. — 325—397, съответствуват на статиите, намиращи се в Софийската кормчия № 1176 на л. 42—59 об., 140 об. — 158 об., 174—190, 214—241,²¹ или в Толстоевата кормчия, отбелязани като глави 41—52, 56—81, 84—113 (освен статията „О Богумилѣ“, която в нея липсва).²² В Софийската кормчия № 1176 ние не намерихме само източниците за статиите на Соловецката кормчия № 1056, намиращи се на л. 310—316 об., 316 об. — 325. Навярно те са заимствувани от някакъв друг църковно-каноничен сборник.²³

От съпоставките на текста на статията „О Богумилѣ попѣ“ с текста на Беседата на презвитер Козма се вижда, че съставителят на статията е използвал отделните фрази от въстъплението, словата „О комкании“, „О церковномъ чину“, „О ненавидѣнии еретическомъ“.

²⁰ ГИМ, синодална сбирка, № 227/148. Вж. А. С. Павлов, *Первоначальный славяно-русский Номоканон*, Казань, 1869, с. 29—54. Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящиеся в библиотеке Казанской духовной академии, ч. 2, Казань, 1885, с. 25—36; И. И. Срезневский, *Обозрение древних русских списков Кормчией книги*, СПб., 1897, с. 1—46; I. Žužek, *Kormčaja kniga, Studies of the chief code of Russian canon law*, p. 21—26.

²¹ ГПБ, Софийска сбирка, № 1176, втората половина на XIV в.

²² ГПБ, Q II, 49.

²³ Наблюденията над източниците на Соловецката кормчия № 1056 имат значение за определяне състава на протографа на Ефремовата кормчия от XII в. В. Н. Бенешевич считаше, че с помощта на Соловецката кормчия от края на XV в. може да се възстанови продължението на Ефремовата кормчия и дори е имал намерение да използва крайния текст за създаване на втория том от най-стария славянски номоканон с XIV титули (В. Н.

„О Богумилъ попъ“

В лѣто правовѣрнаго цара Петра бысть в' Болгарьстѣн земли попъ именовъ Богоумна²⁴.

О крестѣ господни блазнаше са снце: „Аще кто вѣстѣ царева сына древомъ, может ли то древо любо быти царю, тако ж и крестъ богъ?“

Мнитъ иканиный сенъ поноужн, а не своею волею распенша са господа, ни за спасеніе чловѣческоє. Н се рече: Аще кресту покланати са и целовати его, то и ослу кланати са и целовати его, понеже Христос и на оселъ всѣл²⁵.

А причастіе нѣсть тѣло и кровъ Христова, ни повелѣнемъ божиимъ творима, но в Тетрова евангаліа то речено; и о праксъ Апостолъ: „Тѣло нарече тетроевангаліе, а кровъ — Апостолъ Апракосъ.

„Беседа“ на презвитер Козма

Въ Болгарьстѣн земли в лѣта правовѣрнааго цара Петра бысть попъ именовъ Богоумна²⁴.

О крестѣ же господни снце блазнаше са глаголють...²⁵ Аще бы кто царева сына оубилъ древомъ, может ли древо то любо быти цесарю? Тако ж и крестъ богъ...²⁶

Понеже не по своей волн распата мнать господа, ни за спасеніе чловѣческо, но по нвждан...²⁷

Что бо глаголють в сватѣмъ комканіи, іако нѣсть божиѣмъ повелѣнемъ творимо комканіе ни естъ іакоже вы глаголете тѣло свще Христово...²⁸ іако нѣсть то речено в

томъ сватѣмъ хлѣбѣ и в чашн, іако же то вы неретници блазна-

Бенешевич, Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований, т. II, Архив АН СССР, фонд на В. Н. Бенешевич, № 192, вып. I, № 38). По всяка вероятност обаче Ефремовата кормчия е запазила почти целия най-стар текст на кормчията, известен в Русия при князете Владимир и Ярослав Мъдри, а по-голямата част добавки на Соловецката кормчия № 1056 възлизат към доста по-късен тип кормчин — кормчията с Руската правда, Мясников вид, т. е. в последна сметка към кормчиите от Новгородско — Софийски тип.

²⁴ М. Г. Попруженко, Козма презвитер — болгарский писатель X века, София, 1936, (*Български старини*, XII), текст, с. 2.

²⁵ Там, с. 6.

²⁶ Там, с. 7.

²⁷ Там, с. 7.

²⁸ Там, с. 10.

А лѣтѣмъ Христосъ не сътворилъ, ни апостолъ предади, но Іоаннъ Златоустъ. И несть Христосъ слѣпа просвѣтилъ, ни мертва възкресилъ, но прѣтча то соутъ²⁹. Грѣхѣцѣнныа клосныи еуангалнсты положнша народомъ же напнтаномъ в поустыини, шатню хлѣвъ, рече: „Не соутъ хлѣви то, но четырн еуангалнсты, шатое-Апракосъ Апостолъ“. И спроста рѣци — вса Христова чудеса развратн.³¹

Аще са бесѣдвѣте, како в Тетровангалъ то естъ речено и в Праксъ Апостолъ. . . тѣло же наричѣте Тетровангалъ, а кровь-праксъ Апостолъ²⁹.

Литвргію, мѣню и прочаа молитвы, творимыа добрыими христѣаны, ти глаголетѣ: не соутъ апостолн лѣтвргіа предади, ни комканіа, но Іоаннъ Златовстыи.³⁰

Несть Христосъ слѣпа просвѣтилъ, ни хрома исцѣлилъ, ни мертва възкресилъ, но прѣтча то свѣтчию и блади: грѣхы бо рѣща цѣленныа клосныи бо еуангалнсти положнша народомъ же напнтанымъ в пвстыини 5-ю хлѣвъ не вѣрвють, глаголюще: „Не соутъ то хлѣви были, но четырѣ еуангалнсти, патое-Впраксъ Апостолъ“.³²

В основата на компиляцията лежи списък, близък до архитипа, гдето например се чете: „Аще бы кто царева сына убилъ древомъ“ [а не „крестомъ“ (Кв, Е)³³ или „крестомъ древомъ“ (К, В, Д, Б),³⁴ или „древомъ крестнымъ“ (у)³⁵] както в списъците Р, А, Ѳ, Пр. и в списъците от минейната

²⁹ Там, с. 11.

³⁰ Там, с. 11.

³¹ ГПБ, сборка на М. П. Погодин, № 235, л. 102—102 об.

³² М. Г. Попруженко, *Козма презвитер — болгарский писатель X века*, София, 1936, текст, с. 32.

³³ ГПБ, сборка на Кирило-Белозерския манастир, № 150 1227. ИРЛИ, сборка на С. Евсеев, № 1.

³⁴ ГПБ, сборка на Соловецкия манастир, № 856. ГБЛ, сборка на Волколамския манастир, № 5. ГБЛ, сборка на Московската духовна академия, № 160. Белградската народна библиотека, № Р. 92.

³⁵ ГИМ, сборка на А. С. Уваров, № 85.

група.³⁶ Неясен е и източникът на фразата от компилацията: „Н се рече: „Аще кресту покланати са и целовати его, то и ослу кланати са и целовати его, понеже Христос и на ослъ всъль““. Нея я няма у презвитер Козма. Д. Ангелов предполага, че руският компилатор е имал под ръка някакъв неизвестен нам източник от български произход.³⁷

Кога и откъде статията „О Богумилъ попъ“ е попаднала в Петнадесеттитулния номоканон на Йоан Схоластик, в Четиринадесеттитулния номоканон на патриарх Фотий, в Сръбската кормчия, редакция от 1219 г., известна в Русия по препис от 1262 г., в Новгородско-Софийската кормчия от 1280 г., в Рязанската кормчия от 1284 г. и в непосредствения източник на кормчията с Мерило Праведния, втора редакция, на Варсонофьевата кормчия от XIV в.³⁸ По всяка вероятност тази статия е била специално написана в Русия през XIV в. (около 1375 г.) при съставянето на кормчията в 110 глави с Мерило Праведния, втора редакция.

Литературната история на текста „О Богумилъ попъ“ личи от схемата на с. 56.

Чрез кормчията от сръбска редакция руските хора знаели прибавката към Панария на Епифаний Кипърски, озаглавена „Главы масалианскаго злочинстваго повелѣна, изеты от книгъ нхъ. Въ сей главнѣе все вѣрнскаа крѣсь. Тако бо дрѣжеть вѣрнѣ““, и компилацията из Паноплията на Евтимий Зигабен „Въ вогоннѣхъ“. По примера на сръбските редактори на кормчията един от руските книжовници е съставил нова компилация, която е удовлетворявала любознателността на руските читатели, които са се интересували от историята на ереста и нейната същност като учение за вярата. При това очевидно руският книжовник се е възползвал от пълните преписи на Беседата на презвитер Козма (близки към текста на преписите Р, А, Q) и от някакъв неизвестен за нас източник от сръбски произход, в който се е съдържала ироническата забележка на поп Богомил по повод поклонението на кръста: „Аще кресту покланатнса и цѣловати его, тѣ и ослу кланатнса и цѣловати его, понеже Христосъ и на ослъ всъль““.

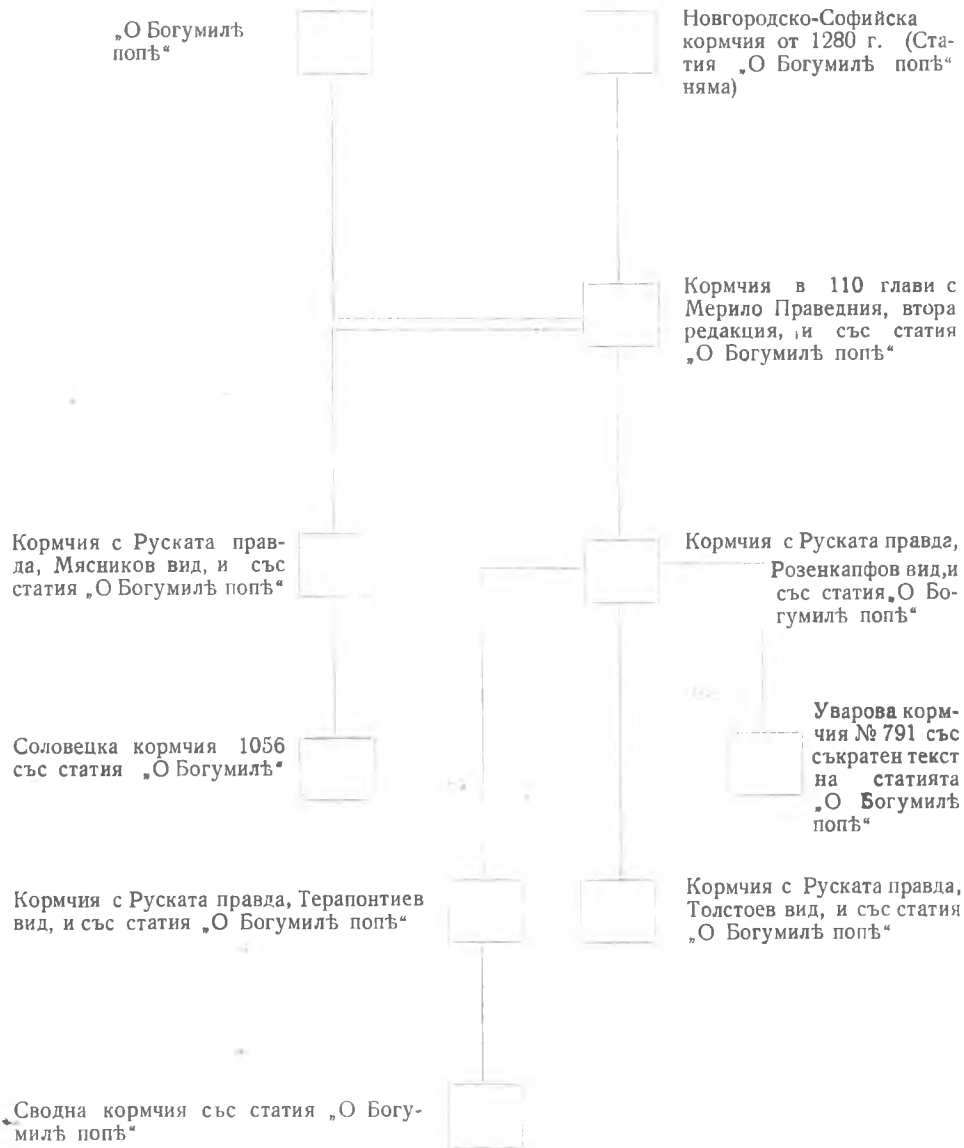
Ние предполагаме, че авторът на тази компилация е могъл да бъде монах в някои от суздальските манастири, например Доротей, който е съставил но-

³⁶ ГБЛ, сбирка на В. М. Ундолски, № 1081. БАН (Ленинград), сбирка на Археологическата комисия, № 83, ГПБ, Q I 487. ГПБ, архив на М. С. Куторга, № $\frac{K5}{MC}$ 2а. ЦГАДА, сбирка на М. А. Оболенски, № 51а и други.

³⁷ Д. Ангелов, *Богумилството в България*, 2 изд. С., 1961, с. 84—85, 141—143.
³⁸ ГИМ, Чудовска сбирка, № 4, Варсонофьева кормчия от края на XIV в. Сръ. А. С. Павлов, *Первоначальный славянский Номоканон*. Казань, 1869; И. И. Срезневский, *Обозрение древних русских списков Кормчей книги*, СПб., 1897; В. Н. Бенешевич, *Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований*, т. I, вып. 1—3, СПб., 1906—1907; С. В. Троицки, *Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Београд, 1952. (Споменик СП. Српска Академија наука, Одељење друштвених наука, Нова серија 4); Я. Н. Шапов, *Кормчие книги, Советская историческая энциклопедия*, т. 7, М., 1965, с. 961—962.

состав
Кормчих
с Мерило
Праведным
2-й редакци
Ее не было
в

вия номоканон по заповед на Дионисий, суздалски и городецки архиепископ. Възможността за участие на Дионисий Суздалски в създаването на новата кормчия допускаше и М. Н. Тихомиров.³⁹ Той обаче предпола-

³⁹ М. Н. Тихомиров, *Исследование о Русской Правде*, с. 122.

гаше, че архиепископ-Дионисий е съдействувал за създаването не на новия тип кормчия от втората редакция на Мерило Праведния, а само за преправки на вече съществуващата кормчия от втората редакция на Мерило Праведния и за създаване на Розенкапфовия (Чудовски) вид на Руската правда. При това Тихомиров цитираше следната приписка към Погодиновата кормчия: „Азъ хѹдынъ и недостоннынъ и многогрѣш[н]ынъ рабъ бжнн Доротеенъ мнѹхъ написалъ есмъ книгѹ сѹю гл҃емѹю Помоканонъ, законѹ правнѹ. мѣца марта въ к дѣнь, на памать стѣхъ ѿцъ ншнхъ нже к монастырн стаго Саввы и збнннхъ ѿ срацынъ. лѣта ѿ нг при бгговѣрномъ и хр҃толюбнѹмъ князи велнокѹ Дмнтрїи Константиновичи и при епкпѣ ншѣмъ хр҃толюбнѹмъ сценномъ Дннннсьѣ Соудолскомъ и Городьскомъ“⁴⁰.

Н. М. Тихомиров оспорваше мнението на С. В. Юшков, който се основаваше на тази приписка и считаше Погодиновата кормчия оригинал на всички кормчии, намиращи се в отношение с Мерило Праведния. М. Н. Тихомиров предполагаше, че тази приписка не може да бъде копие на оригиналната приписка от 1375 г. на това основание, че 1) „записката е направена с друг почерк в сравнение с останалата част на ръкописа“, 2) „почеркът на записката е подражателен полуустав от XVI в.“, 3) „неоригиналността на записката се доказва от някои нейни черти. Така думата „дѣнь“ се пише с „ѣ“ без титла, над думата „хр҃толюбнѹмъ“ също неуместно е вмъкната голяма носовка (ѣ) вместо „ю“. Самата записка по своето съдържание е почти буквално повторение на записката на монаха Лаврентий в Лаврентиевия летопис от 1377 г., с което се и установява изворът на подправката.“⁴¹ Ще си позволим да забележим, че първите две възражения на М. Н. Тихомиров не могат да разклатят твърде вероятното предположение на С. В. Юшков относно това, че Погодиновата кормчия е запазила оригиналната записка от 1375 г. в предаване на преписвач от края на XV в. Третото възражение е основано на недоразумение: думата „хр҃толюбнѹмъ“ в ръкописа е написана с титла „хр҃толюбнѹмъ“, написването на „дѣнь“ с „ѣ“ и употребата на „ѣ“ вместо „ю“ са напълно уместни. Подражателният характер на записката от 1375 г. не е безспорен: още не е ясно кой на кого е подражавал — може би писалият в 1377 г. Лаврентий да е подражавал на Доротей, а не обратно. Подправката, за която говори Тихомиров, не ни се представя доказана; не е ясно също с каква цел може да бъде извършено това в края на XV или в началото на XVI в. По-скоро в Погодиновия ръкопис имаме възпроизвеждане на оригинална записка от 1375 г. От това, разбира се, не следва, че протографът на Погодиновата кормчия е оригинал на всички кормчии от този вид, но че този ръкопис е бил близко до оригинала на кормчията с Рус-

⁴⁰ ГПБ, сбирка на М. Н. Погодин, № 235, л. 177.

⁴¹ М. Н. Тихомиров, там, с. 120.

ката правда, Розенкапфов вид, е несъмнено. Любопитно е, че архиепископ Дионисий, по чиято заповед монахът Доротей е преписал кормчията, се е прославил още през своя живот като мъж „честен и благочестив и добродетелен, и на [свещените] канони най-ревностен пазител“ (*ἀνδατίμιον καὶ ἐυάρτερον καὶ τῶν κανόνων ἀκριβέστατον φύλακα*) — така се отзовава за Дионисий константинополският патриарх Нил в изобличителната грамота срещу стриголниците.⁴² В XV и XVI в. Доротеевият екземпляр на кормчията вероятно се е намирал в библиотеката на суздалските архиепископи. Копие от нея (т. е. Погодиновият препис) в 1541 г. е било дадено на съхранение в Спасо-Евтимиевия манастир на суздалския и таруски архиепископ Йов.

В Суздалската земя е имало еретически движения. Така още в 1071 г. тук избухнало въстание на влъхвите. Отношението на въстанието към учението на богомилите още не е изяснено.

В текста на Синодика „в неделя православия“ — Соловецкия от края на XV в., Волгодския от края на 30-те години на XVI в., Ростовския от XVII в. — се четат любопитни анатемосвания на някой Еремия, суздалски поп, навярно разпространяващ богомилски възгледи (непочитане на иконите, неевангелско учение за „въобразено“, т. е. недействително въплъщение на Христос, критика на преданията).⁴³ За съществуването на ереси в Ростово-Суздалската земя през XIV в. свидетелствува и прииската към Софийското евангелие от 1339 г. („безбожnymъ иересамъ преставшим при него державѣ“) ⁴⁴ и житието на Исая Ростовски, в което се разказва за борба в Ростов на архиепископа Исая (1386—1389 г.) с антиринария и иконобореца Маркиан.⁴⁵ Ако се допусне, че в Ростово-Суздалската земя е било известно, макар и в общи черти, учението на богомилите, тогава съвсем не е чудно, че суздалският книжовник Доротей е съставил цяла статия „О Богумилѣ попѣ“, като се е възползувал от известния изобличителен трактат на българския писател презвитер Козма. Като е включил статиите в кормчията, Доротей с това е дал в ръцете на руското духовенство надеждно ръководство за разпознаване привържениците на богомилското учение.

⁴² Послание константинополского патриарха [Нила] против стригольников (редакция от началото на XVI в.), в книгата на Н. А. Казаков и Я. С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века*, М.—Л., 1955, с. 234. Срв. текста на гръцки език в книгата: *Acta Patriarchatus Constantinopolitani Bibliothecae Palatinae Vindoboniensis sumptus praebente caesareae scientiarum Academia, ediderunt Fr. Miklosich et Jos. Müller, t. II, Vindobonae, 1862, p. 33.*

⁴³ К. Никольский, Анафематствование (отлучение от церкви), совершаемое в первую неделю великого поста, СПб., 1879, с. 178—181. Срв. ГПБ, сборка на Соловецкия манастир, № 844/954, л. 319 об.; ГПБ, сборка на М. Н. Погодин, № 1596, л. 160; ГИМ, сборка на типографската библиотека, № 1331/443. Обикновено анатемосването на Еремия Суздалски следва след анатемите срещу богомилите, но преди анатемите срещу отстъпващите в „бохмическую веру“ ярославски монаси Корнилий и Зосима (1262 г.), а също така и преди гръцките еретици Варлаам и Акиндин (средата на XIV в.).

⁴⁴ И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, СПб., 1879 (Записки имп. Академии наук, т. XXXIV, Приложение, № 40, с. 147).

⁴⁵ А. И. Клибанов, Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI века, М., 1960, с. 157—166.